

تحليل تأثير تصاویر چاپ سنگی
کتابنامه خسروان بر تصاویر
کاشی های نقش برجسته کاخ موزه
گلستان

نقش برجسته فتحعلی شاه در کنار
رودخانه ساواشی واقع در دهکده
جلیزجند در ناحیه فیروزکوه، مأخذ:
نگارندگان.

تحلیل تأثیر تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان بر تصاویر کاشی‌های نقش برجسته کاخ موزه گلستان

سید محمود میر عزیزی* ابوالفضل صادق‌پور فیروز آباد**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۵/۲۴

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۹/۳

چکیده

تصویرسازی چاپ‌های سنگی عهد قاجار که ریشه در سنت‌های نقاشی ایرانی داشته، در هنر کاشی‌کاری این دوره حیاتی دوباره می‌یابد. در این میان مضامینی با زمینه تاریخی و با تأکید بر معرفی شخصیت شاهان که موضوع کتاب نامه خسروان جلال‌الدین میرزا است در زمینه نقاشی روی کاشی در دوره قاجار، به دلیل سیاست‌های ملی‌گرایی و نسبت دادن القاب خود به شاهان گذشته است که در این مقاله به آن پرداخته می‌شود. بیشترین تأثیر تصاویر چاپ سنگی را بر نقاشی‌های کاشی‌ها با درون مایه تاریخی می‌توان مشاهده نمود. همچنین در این دسته از نقاشی‌ها، مهمترین عامل استفاده از تصاویر چاپ سنگی، قرابت محتوایی بین موضوع نقاشی و موضوع تصاویر چاپ سنگی می‌باشد. انتخاب تصاویر کتاب نامه خسروان توسط هنرمند کاشی‌کار به عنوان الگو جهت طراحی، ایجاد حس ملی‌گرایی، قرابت محتوایی بین موضوع نقاشی و موضوع تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان، تأثیرپذیری از هنر غربی، تقلید از شیوه کار نقاشان آموزش دیده بر اساس اصول نقاشی غربی، انجام طراحی این کاشی‌ها طبق دستور مستقیم حاکم قاجاری، و جوه نکات هنرمندانه در ایجاد شکل و ترکیب بندی نقوش این کاشی‌ها با تصاویر شاهان باستان از مهمترین نتایج حاصل از این تحقیق می‌باشد. گردآوری مطالب و تصاویر پژوهش پیش رو، به روش میدانی و کتابخانه‌ای بوده و نگارش آن با رویکرد توصیفی و تحلیلی همراه با تفسیر تصاویر و تطبیق آنها صورت گرفته است.

واژگان کلیدی

قاجار، کاخ موزه گلستان، چاپ سنگی، نامه خسروان، کاشی نقش برجسته.

* عضو هیئت علمی دانشگاه هنر شیراز، گروه موزه، شهر شیراز، استان فارس (مسئول مکاتبات)

Email: m_mirazizi@shirazartu.ac.ir

** عضو هیئت علمی دانشگاه هنر شیراز، گروه موزه، شهر شیراز، استان فارس

Email: a_sadeghpour@shirazartu.ac.ir

مقدمه

طرح‌ها و نقوش کاشی‌کاری در هر دوره منبث از مبانی فکری-ارزشی زمان خود بوده است. از مهم‌ترین هنرهای تزیینی به‌کاررفته در بناهای دوره قاجار هنر کاشی‌کاری است. این هنر در ادامه سنت گذشته و به‌تقلید از آن در تکنیک و تزیین، بعدها و با گذشت زمان تحت تأثیر هنرهای مختلف از جمله چاپ سنگی در زمینه الهام‌پذیری از نقوش تصویری کتب چاپ سنگی و کارت‌پستال‌های این دوره قرار می‌گیرد. مجموعه کاخ گلستان گنجینه‌ای ارزشمند از انواع نقوش کاشی‌نگاری قاجاری است که گستره متنوعی از مضامین را دربردارد. از مهم‌ترین مضامین موجود در این کاشی‌کاری‌ها، تصاویر شاهان هستند که بخش مهمی از تصاویر را به خود اختصاص داده است. هنرمندان کاخ گلستان همواره سعی می‌کردند تا زیباترین هنرها را در این مکان به منصفه ظهور برسانند. نمونه عالی این هنرها، هنر کاشی‌کاری و به‌خصوص نقاشی روی کاشی است که در سرسرای تالار اصلی این کاخ به‌صورت کاشی‌های نقش‌برجسته در قسمت ازاره بنا قابل مشاهده است. همچنین کاشی‌های نقش‌برجسته کاخ گلستان و نقش‌های به تصویر کشیده شده بر آنها نیز بخشی از تزئینات معماری متعلق به این دوره هستند که تحت تأثیر عوامل گوناگون شکل گرفته‌اند و می‌توان با بررسی و پژوهش در نقش‌های متنوع کاشی‌های مذکور و تجزیه و تحلیل آنها به عوامل گوناگون تأثیرگذار در شکل‌گیری آنها پی برد.

هدف این مقاله ضمن بررسی تصاویر کتاب‌نامه خسروان جلال‌الدین میرزا به بازتاب تصاویر آن در کاشی‌های نقش‌برجسته و یافتن دلایل به‌کارگیری توسط هنرمند کاشی‌کار است. همچنین به‌صورت مقایسه‌ای به ذکر نمونه‌هایی از تصاویر کتاب‌نامه خسروان و کاربرد این تصاویر به‌عنوان نمونه الگوی طراحی برای هنرمند کاشی‌کار بدان پرداخته می‌شود.

سؤالاتی این پژوهش عبارت است از:

۱. ویژگی‌های کاشی‌های نقش‌برجسته کاخ گلستان و نسخه خطی مصور‌نامه خسروان کدام‌اند؟
۲. علل استفاده هنرمند کاشی‌کار کاخ گلستان از تصاویر چاپ سنگی کتاب‌نامه خسروان کدام‌اند؟

روش تحقیق

گردآوری مطالب و تصاویر در این مقاله بیشتر به‌روش مشاهده‌ای-میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است و نگارش آن با رویکرد توصیفی و تحلیلی همراه با تفسیر تصاویر و تطبیق آنها صورت پذیرفته است. جامعه آماری این پژوهش از بین ۶۹ کاشی نقش‌برجسته با تصاویر شاهان ایران باستان کتاب‌نامه خسروان جلال‌الدین میرزا در تالار اصلی کاخ موزه گلستان، به‌صورت تصادفی تعداد ۳۱ نمونه مورد مطالعه قرار گرفته است.

نمونه‌ای از این استیل‌های برجسته‌ساز قاجار

تصویر ۱. تصویری از چاپ سنگی با تصویر جلال‌الدین میرزا. مأخذ: امانت، ۱۳۷۷: ۲۲.

پیشینه تحقیق

از میان پژوهش‌های انجام گرفته، مقاله‌ای با عنوان «بررسی نسخه مصور‌نامه خسروان و تأثیر آن در هنر دوره قاجار»، تألیف ماه‌منیر شیرازی، ابوالقاسم دادور، فاطمه کاتب و مریم حسینی است (نگره، ۱۳۹۴، ش ۳۳). در این مقاله ضمن بررسی نسخه خطی و تصاویر آن، به بازتاب تصاویر آن در هنرهای تصویری دوره قاجار پرداخته است. امین تریان سیوکی در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در دانشگاه بیرجند با عنوان «زمینه‌های بروز تحول در تاریخ‌نگاری ایران (از دوره افشاریه تا پایان عصر ناصری)» در سال ۱۳۹۰ به کتاب‌نامه خسروان به‌عنوان اثری تاریخی در دوره قاجار اشاره می‌کند، اما در واقع جنبه‌های هنری این اثر مدنظر وی نبوده و از نظر ادبی به آن اشاره کرده است. عباس امانت در مقاله‌ای با عنوان «پورخاقان و اندیشه بازیابی تاریخ ملی ایران» (۱۳۷۷) در باب کتاب‌نامه خسروان و سبک نگارش و توصیف تصاویر آن، در زمینه‌های تاریخی و اسطوره‌های پرداخته است.

مقاله‌ای نیز از یعقوب آژند با موضوع نقاشی و دیوارنگاری در دوره قاجار موجود است که در این مقالات نقاشی و کاشی‌کاری دوره قاجار بررسی و مطالعه شده است. هادی سیف نیز در کتاب *نقاشی روی کاشی* (۱۳۷۶) به معرفی هنرمندان کاشی‌کار پرداخته است. در ضمن در این کتاب تصاویری از نقاشی‌های کاشی کاخ گلستان نیز آورده شده است. همچنین پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم منصورسادات آل یاسین با عنوان «بررسی نقش‌مایه‌های

تصویر ۳. کاشی نقش برجسته با تصویر کیقباد و خسرو در خانه قوام السلطنه تهران. مأخذ: همان.

تصویر ۲. کاشی نقش برجسته با تصویر کیومرث در تکیه معاون الملک کرمانشاه. مأخذ: همان.

نسخه‌ای از قرآن است که در دارالسلطنه تبریز در سال ۵۰- ۱۲۴۹ ه. ق/ ۱۸۳۳-۱۸۳۴ م منتشر شد. پس از آن کتاب زادالمعاد مجلسی در سال ۱۲۵۱ ه. ق/ ۱۸۳۵ م به چاپ رسید (نفیسی، ۱۳۳۷: ۲۳۲). به دستور محمدشاه قاجار در سال ۱۲۵۹ یا ۱۲۶۹ ه. ق/ ۱۸۴۳ م یا ۱۸۵۳ م چاپ سنگی توسط عبدالعلی به تهران آورده شد و در همان سال نخستین کتاب چاپ سنگی با نام «معجم فی آثار ملوک العجم تألیف میرزا عبدالله و تاریخ پطر کبیر و سپس حدیقه الشیعه تألیف ملا احمد اردبیلی به چاپ رسید (تربیت، ۱۳۱۰: ۲۴). بلاخره پس از پنج سال به فرمان محمدشاه چاپخانه تبریز با وسایل و ابزار آلات آن به تهران منتقل شد و اولین کتابی که در چاپ خانه سنگی تهران به چاپ رسید دیوان عبدالوهاب نشاط شاعر بود (گلپایگانی، ۱۳۷۸: ۱۴). تصاویر چاپ سنگی در دوره قاجار ادامه سنت رو به زوال نقاشی ایرانی بودند. نخستین کتاب مصور چاپ سنگی لیلی و مجنون است که به خط بهرام بن اسماعیلی اردبیلی در سال ۱۲۵۹ ه. ق/ ۱۸۴۳ م در تبریز چاپ شد و دارای چهار تصویر است که پس از چاپ با دست رنگ شده‌اند (نفیسی، ۱۳۵۲: ۲۳۷). پس از این تاریخ و بعد از گسترش چاپ سنگی در دارالخلافه تهران، تزئینات و تصاویر نیز به جزء لاینفک بسیاری از کتاب‌های چاپ سنگی تبدیل شد. چاپ سنگی و نقاشی توأم با آنکه در ایران به صورت لیتوگرافی^۱ رایج بود، اوج ترقی آن

تزئینی در مجموعه کاخ گلستان» در سال ۱۳۸۴ در دانشگاه تربیت مدرس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم اعظم کریمی، با عنوان «بررسی نقوش کاشی‌کاری مجموعه کاخ گلستان» در سال ۱۳۸۴ در دانشگاه شاهد به بررسی انواع کاشی‌های کاخ گلستان از جمله کاشی‌های نقش برجسته پرداخته‌اند.

آغاز چاپ سنگی در ایران

شیوه چاپ سنگی ۱۶ سال پس از چاپ سربی به ایران وارد شد. «میرزا صالح، که از سوی عباس میرزا نایب‌السلطنه فتحعلی‌شاه برای فراگیری هنرهای جدید به روسیه رفته بود، در بازگشت یک دستگاه چاپ سنگی با خود به تبریز آورد که آن را در سال ۱۲۵۰ ه. ق/ ۱۸۳۴ م راه اندازی کرد و آقاعلی بن حاج محمدحسین امین‌الشرع را به ریاست آن گماشت» (نفیسی، ۱۳۵۲: ۲۵). چاپ سنگی از حدود ۱۲۴۰ ه. ق/ ۱۸۲۵ م در شهرهای ایران شناخته شد و پس از این تاریخ به مدت دو دهه روش‌های حروف چینی سربی و چاپ سنگی کم و بیش به طور هم‌زمان مورد استفاده قرار می‌گرفتند. با این حال، چاپ سنگی سریعاً رونق بیشتری یافت و عملاً از روش سربی پیشی گرفت. (Marzolph, 2001: 13)

اولین کتابی که به روش چاپ سنگی در ایران به چاپ رسید

تصویر ۴. کاشی نقش برجسته با تصویر یزگرد، لهراسب و پوراندهخت، در خانه اعلم السلطنه تهران. مأخذ: همان.

۱. چاپ سنگی یا لیتوگرافی نوعی چاپ مسطح بوده که در آن از سنگ آهک استفاده می‌شده است؛ بدین ترتیب که نوشته یا تصویر را به روی سنگ منتقل می‌کردند و با استفاده از روش‌های شیمیایی آن را برجسته می‌نمودند و سپس این تصویر بارها روی کاغذ چاپ می‌شده است.

نداشت اما شاید نخستین نشانه گرایش‌های ملی در زمینه بازسازی گذشته بود و این خود نه تنها در نگرش تاریخی نویسنده بلکه شیوه پارسی‌نگاری او نیز به خوبی آشکار است (امانت، ۱۳۷۷: ۶).

نامه خسروان به قصد نگارش تاریخ باستان ایران از آغاز تا پایان دوره یزدگرد سوم ساسانی تألیف شده است، اما تأکید نویسنده به کتاب‌های دساتیری^۲ است. وی از نامه آسمانی دساتیر که آن را در بنیاد حاصل تعالیم مه‌آباد یعنی نخستین پیامبر افسانه‌ای آذر کیوانیان می‌دانست، نیز آگاه بود و شاید بدان نیز دسترسی داشت. ترتیب نامه خسروان شباهت کامل «با فهرست نامه‌های پیغمبران» در دساتیر دارد. نویسنده دساتیر آسمانی کتاب خویش را ۱۶ بخش کرده و از «نامه شت مه‌آباد» تا «نامه شت کیخسرو» ترتیب شاهان همان ترتیب مذکور در نامه خسروان است. معذالک اندرزه‌های یاد شده در دساتیر با آنچه که جلال‌الدین آورده یکسان نیست و افزون بر این زبان نامه خسروان بسیار از دساتیر رساتر است (امانت، ۱۳۷۷: ۳۹). مولف، هدف دیگر خود از نگارش «نامه خسروان» را به کارگیری واژگان فارسی و پرهیز از واژگان بیگانه دانسته است. این کتاب، که به خط نستعلیق شکسته چاپ شده، همراه با نقاشی‌های خیالی از پادشاهان باستانی ایران است. طرح چهاربخشی نامه خسروان، تنها تا بخش سوم انجام پذیرفت. بخش یکم از افسانه مه‌آبادیان، که وی می‌پنداشت آغاز تاریخ باستان ایران است، آغاز می‌شد و تا انجام ساسانیان پایان می‌گرفت. بخش دوم از «طاهریان که اندیشه شهریاری این کشور کردند تا پایان روزگار خوارزمیان» را دربرمی‌گرفت. بخش سوم از زمان چنگیز تا زنده بود. ولی نوشتن چهارمین نامه «که باید از این روزگار و از نژاد خود نگارش رود» بس خطرناک جلوه می‌کرد. از این روست که می‌نویسد: «در اندیشه‌ام که چه نگارم، امیدوارم یا کارها دگرگون شود، یا روزگار از ایران ویرانم بیرون افکند که این نامه چهارمین را نیز به راستی و دلخواه بنگارم» (محمدزاده، ۱۳۵۷: ۲۷۳).

از مقدمه کوتاهی که خوشنویس نامه خسروان به کتاب افزوده است چنین برمی‌آید که وی در سال ۱۲۹۷ ه. ق/۱۸۸۰ م، در شهر وین اتریش کتاب جلال‌الدین میرزا را به خط نستعلیق نوشته است. وی خود را «میرزا حسن خداداد تبریزی» می‌نامد و سمت خود را «منشی ایچی‌گری» شاه ذکر می‌کند. کتاب نامه خسروان جلال‌الدین میرزا به توصیه هانری بارب^۳ در وین اتریش چاپ شده است (جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: مقدمه). میرزا حسن خداداد تبریزی، دو دلیل برای برگزیدن و چاپ کتاب جلال‌الدین میرزا آورده است: نخست آنکه مختصر و کوتاه است و به ویژه برای خوانندگان اروپایی که زبان فارسی را می‌دانند، مطلوب‌تر است؛ دوم آنکه جلال‌الدین میرزا از واژگان بیگانه استفاده نکرده و برای تألیف اثر خود واژگان فارسی را

از سال‌های ۱۲۶۰ تا ۱۳۰۰ ه. ق/۱۸۴۴ تا ۱۸۸۳ م بوده است، ولی بعد از سال ۱۳۰۰ ه. ق کیفیت تصاویر چاپ سنگی کتاب‌ها به تدریج نازل‌تر می‌شود (نقیسی، ۱۳۵۲: ۳۳). در زمان ناصرالدین‌شاه علاقه به چاپ بیشتر شد. انتشار روزنامه‌های مصور چاپ سنگی نیز یادگار همین دوره است (دانشور، ۱۳۷۰: ۲۱). امیرکبیر^۴ چاپ خانه‌های جدید را توسعه داد و روزنامه وقایع اتفاقیه را تأسیس کرد، که با چاپ سنگی به طبع می‌رسید و در دارالفنون مطبعه‌ای ایجاد شد، که مطبعه دولتی نام گرفت (آدمیت، ۱۳۵۴: ۴۲).

مضامین چاپ سنگی

تصویرگران کتب چاپ سنگی در دوره قاجار، تصاویر و مجالس آثار خود را به طور مستقیم یا با اندکی تغییرات تحت تأثیر شیوه‌های کتاب‌آرایی و نگارگری دوره‌های گذشته ایران مصور می‌کردند. آنها حتی در انتخاب مضامین، داستان‌ها و اشعار نیز پیرو تصویرگران قبل از خود بوده‌اند و دقیقاً همان تصاویر را با شیوه‌ای که با امکانات چاپ سنگی متناسب بود، تصویر کرده‌اند. به طور کلی مضامین کتاب‌های مصور چاپ سنگی در دوره قاجار عبارت بودند از:

۱. آثار ادبی و کلاسیک ایرانی ۲. کتاب‌های مذهبی
۳. کتاب‌های عامیانه ۴. کتاب‌های علمی و تاریخی ۵. کتاب‌های مکتبخانه‌ای و کودکان ۶- ترجمه کتاب‌های فرنگی (احمدی نیا، ۱۳۹۰: ۴۳) که در تقسیم‌بندی فوق، کتاب نامه خسروان در شمار کتاب‌های تاریخی و علمی قرار می‌گیرد. در زمینه کتب تاریخی چاپ سنگی باید به اولین نسخه در این زمینه یعنی نامه خسروان اثر جلال‌الدین میرزا اشاره کرد، که کتابی چهارجلدی است و در هر جلد بخشی از تاریخ ایران باستان بررسی شده است. تصویرگر این کتاب، که در آن بیشتر چهره شاهان و خسروان طراحی و تصویرسازی شده، عبدالمطلب اسپهانی^۱ است (محمدی، ۱۳۸۱: ۳۸۶).

کتاب نامه خسروان

نامه خسروان، اثر جلال‌الدین میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار است که در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار تألیف شده است. مؤلف، کتاب خود را با عنوان «داستان پادشاهان پارس از آغاز تا پایان ساسانیان که سودمند مردمان، به‌ویژه کودکان و نوجوانان است.» شناسانده است. نامه خسروان شاید نخستین کوشش در عهد قاجار در تدوین یک دوره موجز و مصور از تاریخ ایران برای عامه مردم بود که بر پیوستگی تاریخی ایران از عهد باستان تا دوره جدید تأکید می‌ورزید و شاید که اولین نمونه برای نگارش تاریخ‌های دبستانی در دوره بعد از مشروطه و در آغاز عهد پهلوی بود. اگرچه نامه خسروان از دیدگاه فن تاریخ‌نگاری و بهره‌وری از منابع نوین چندان اصلاتی

۱. از تصویرگران مکتب قاجار، که از ویژگی خط در آثار نگارگری به فراوانی بهره جست.

۲. کتاب پارسیان هند. دساتیر یا دساتیر آسمانی نام کتابی از یکی از پارسیان هند به نام آذر کیوان است که در سده دهم ه. ق. در زمان اکبرشاه گورکانی (هم‌زمان با صفویه) نوشته شده است. آذر کیوان این کتاب را به پیامبری بنام «ساسان پنجم» نسبت داده است که به زبانی است که هیچ همسانی و خویشاوندی‌ای با زبان‌های دیگر ندارد اینگونه برمی‌آید که این زبان برساخته خود آذر کیوان بوده است. (مصاحب، ۱۳۴۵)

۳. Henry Barbe ناظر مدرسه

زبان‌های شرق وین

جسته و گریخته اشاره‌هایی به منابع اروپائی نیز داشته است. در داستان گشتاسب، از «دانشوران یونان» یاد کرده زیرا شاید متأثر از هرودوت بوده، و به دنبال آن بر اساس همان روایت یونانیان بهمن (پسر اسفندیار) را همان اردشیر دراز دست (شاه هخامنشی) دانسته است (جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: ۵۵). چهره‌های خیالی پادشاهان پیشدادی و کیانی غالباً از تصاویر ساسانی متأثر بود و گاه نیز متأثر از اندیشه نقاش بود (همان: ۱۸). همین چهره‌ها در دهه‌های بعد الگوی جدیدی برای پرده‌های نقاشی شاهنامه‌ای شد و همچنین نقاشی «قهوه‌خانه» می‌شود. از راه این پرده‌های مردم‌پسند که پرده‌خوانان دوره‌گرد در اواخر قاجاریه و ابتدای عصر پهلوی به نمایش می‌گذاشتند، مردم کوچه و بازار ایران سیمایی از پهلوانان و پادشاهان شاهنامه را تماشا می‌کردند (امانت، ۱۳۷۷: ۱۸). جلال‌الدین میرزا، سلسله‌های باستانی ایران، از آغاز تا زمان یزگرد سوم (آخرین پادشاه ساسانی)، را به پنج گروه تقسیم می‌کند و آنها را آبادیان، چیان، شایبان، یاسابیان و کلشایبان نام می‌دهد. این تقسیم‌بندی البته بر پایه کتاب‌های دستاویزی گذشت هر کدام از پادشاهان این سلسله‌ها را می‌آورد. در انتهای هر سرگذشت نیز سخنان و اندرزهای منسوب به شاهان را ذکر می‌کند. از این بابت می‌توان نامه خسروان را در شمار اندرزنامه‌ها نیز جای داد.

جلال‌الدین میرزا گاه به ریشه‌شناسی واژه‌ها می‌پردازد، همانند آنچه درباره «طهمورث» یا «ضحاک» آورده است. این ریشه‌شناسی‌ها ممکن است امروزه چندان پذیرفتنی و درست نباشند، اما از دید تاریخی و شیوه تلقی پیشینیان از معناشناسی واژگان، اهمیت دارند (جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: ۴۲). توضیحات جلال‌الدین میرزا درباره اشکانیان و پادشاهان این سلسله، بسیار کوتاه و تنها در چهار صفحه است. بخش ساسانیان نیز آمیخته به روایت‌های داستانی است. از سویی دیگر، روایت جلال‌الدین میرزا در نامه خسروان را می‌توان با شاهنامه فردوسی سنجید، هر چند گاه روایت این دو منبع، یکسان نیست (همان: ۴۴-۵۸). دو چاپ شناخته شده نامه خسروان هر دو در خارج از ایران انتشار یافت، یکی در بمبئی، در حوالی ۱۳۱۹ ه.ق/ ۱۹۰۱ م و دیگری در لکهنو در ۱۳۵۰ ه.ق/ ۱۹۳۱ م. ناشر چاپ بمبئی خان صاحب محمد ملک الکتاب شیرازی^۲ است که این اثر را در بمبئی به چاپ رسانید. هم او چهارمین جلد نامه خسروان را که جلال‌الدین نانوخته گذارده بود، با همان نثر پارسی به شیوه جلال‌الدین نوشت و تاریخ سلسله قاجاریه را تا ۱۳۱۹ یعنی اواسط پادشاهی مظفرالدین شاه رساند (امانت، ۱۳۷۷: ۴۵).

معماری قاجار و کاخ گلستان

اگرچه هنر این دوره از نظر کیفی در مقایسه با ادوار پیشین در سطح پایین‌تری قرار دارد اما ویژگی و هویت کاملاً

تصویر ۵. نقش برجسته فتحعلی شاه در کنار رودخانه ساواشی واقع در دهکده جلیزچند در ناحیه فیروزکوه. مأخذ: نگارندگان.

به کار برده است. او برگزیدن چنین شیوه‌ای را دلیل بر آن می‌داند که «نامه‌نگاری در زبان شکرشان پارسی که خالی از سخنان بیگانه باشد میسر است». در دیباچه کتاب، که به قلم جلال‌الدین میرزا است، نویسنده از روزگار خود و بنیان‌گذاری مدرسه دارالفنون توسط ناصرالدین شاه یاد می‌کند و می‌نویسد که در این مدرسه بود که زبان فرانسه را فرا گرفت. او زبان فرانسه را «شیرین‌ترین زبان‌های فرنگستان و کلید هرگونه دانشی» می‌خواند و می‌نویسد که «روزی با خودم می‌اندیشیدم که چرا ما ایرانیان به زبان نیاکانی خود توجه نمی‌کنیم و با اینکه پارسیان در نامه‌سرایی و چکامه‌گویی به گیتی افسانه‌اند، نامه‌ای در دست نداریم که به پارسی نگاشته شده باشد؟» (جلال‌الدین میرزا، ۱۳۸۹: ۶-۵). سپس ادامه می‌دهد: پس به فکر افتادم تا سرگذشت پادشاهان پارس را به نثری که خواندندش بر خوانندگان دشوار نباشد تألیف کنم و آن را نامه خسروان عنوان دهم. در ادامه این را نیز می‌نویسد که از چاپ تصاویر خیالی پادشاهان باستانی ایران استفاده کرده است، تا روش فرنگیان در چاپ کتاب را به کار برده باشد. اولین تصویر نقاشی شده‌ای هم که در کتاب آمده تصویر خود مؤلف است، که البته خیالی نیست (تصویر ۱).

حضور شاهنامه در نامه خسروان را تنها در یادکردن وقایع و یا ترتیب سازمانی کتاب نباید دانست، بلکه براستی اثر جلال‌الدین میرزا فصل مشترکی بین تاریخ افسانه‌ای ایران، چنان‌که در شاهنامه آمده، و تاریخ‌نگاری نوین است (جلال‌الدین میرزا، ۱۳۷۷: ۱۱۲).

می‌توان گمان برد که جلال‌الدین میرزا دست‌کم به تحقیق لونیپریه^۱ آشنائی داشته و از همین رو طرح چهره‌های پادشاهان ساسانی که در نامه خسروان آمده ملهم از این کتاب فرانسوی است. به‌عنوان نمونه، چهره اردشیر اول در نامه خسروان به صورت او در شش سکه چاپ شده در کتابش شباهت کامل دارد (امانت، ۱۳۷۷: ۱۷). فراتر از شاهنامه و منابع نو زردشتی، جلال‌الدین میرزا

1. le porrier

۲. ملقب به خان بهادر و ملک الکتاب. از نویسندگان قرن ۱۳ و ۱۴ ه.ق به شمار می‌رود. وی در بمبئی مقیم بود. از آثار وی: «آثار الاحزان» یا «ریاض البکاء»؛ «آداب العیش، درر الاسرار، الف نهار».

مستقل و پالوده‌ای را به نمایش گذارده است (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۳۵). هنر ایران در زمان فتحعلی‌شاه، آگاهانه از هنر دوره صفوی تأثیر پذیرفت و آن را به گونه جدیدی دگرسان کرد. این هنر همچنین باستان‌گرا شد و نیز تأثیراتی از غرب پذیرفت. از آنجا که فتحعلی‌شاه بسیار مجذوب ایران باستان بود و خود را هم‌شان شاهان ساسانی می‌پنداشت، فرمان اجرای آثاری را داد که آشکارا سنت را در برداشتند (همان: ۴۵). «نقش‌های برجسته، بیش از هرگونه هنری دیگر این دوره، معطوف و منحصر به نمایش قدرت قاجاریه و نشان تصنعی احیای سنت‌های هنری هخامنشیان و ساسانیان بود. شاهان قاجار برای افزایش دامنه تأثیر این آثار آنها را در جاهایی حکاکی کرده‌اند که یادآور گذشته باستانی ایران، باورهای عامه، یا سنت‌های مذهبی باشد».

(Lerner, 1991: 33) موریر ۱۹ معتقد است که «در بخشی از نگاره‌های مربوط به شاهان قاجار، سنن چهره‌پردازی مختص به شخصیت‌های اسطوره‌ای ایران باستان به کار رفته است» (Morier, 1830: 293).

هنر دوره قاجار تداوم مستقیم هنرهای ادوار پیشین نبود بلکه ناشی از سه مشخصه و ویژگی بنیادی بود:

۱. جدایی روزافزون فرهنگ ایرانی از سنت اسلامی در نتیجه پیروزی تشیع و رقابت با امپراطوری عثمانی.
۲. ورود هرچه بیشتر عناصر هنر مردمی و عامیانه.
۳. وابستگی فزاینده به تأثیرات هنر غربی.

کاخ‌های سلطنتی تهران نیز بسیار خلاقانه و متفاوت با آنچه در گذشته بوده است ساخته شدند. هنرهای وابسته به معماری در این دوره با نگاهی جدید و متفاوت راه خود را بسیار جدی در پیش گرفت و هنرهایی چون آینه‌کاری، گچ‌بری و استفاده از پنجره‌های رنگی گره‌چینی شده بیش از پیش رونق پیدا کرد. آینه‌کاری به چنان درجه‌ای از مهارت و خلاقیت رسید که در هیچ عصری این چنین نبود. کاشی‌کاری نیز رواج خوبی داشت هرچند که از نظر طرح و نقش به پای آثار دوره صفوی نمی‌رسد اما از لحاظ تنوع و کمیت قابل توجه است. کاشی‌کاری هفت‌رنگ که بیشترین سهم را در کاشی‌کاری دوره قاجار دارد، از نظر تحول نقش، بیشتر به سوی گل‌های طبیعی و خانواده گل سرخ رفته است (فرویه، ۱۳۷۴: ۲۹۹). مجموعه کاخ گلستان تنها بخش باقی‌مانده از ارگ تاریخی تهران است که بنیاد آن به دوره صفویه و زمان شاه‌طهماسب اول باز می‌گردد، و در طول حکومت قاجاریه (۱۲۰۰-۱۳۴۳ق)، به عنوان مقر حکومت و اقامت سلاطین قاجار مورد استفاده بود که می‌توان شاهد تزئینات گوناگون و متنوعی بود که در این میان، کاشی‌کاری بخش قابل ملاحظه‌ای از تزئینات را به خود اختصاص داده و این مکان را به مجموعه‌ای از نقش‌ها و رنگها تبدیل کرده است. این بنا از لحاظ نقشه و نیز تنوع تزئینات داخلی آن و حتی شکل ظاهری، بی‌نظیر و نمونه‌ای کامل از معماری و هنر تزئینات داخلی ایران زمان قاجاریه

است.

کاشی‌های نقش برجسته در تالار اصلی کاخ گلستان مهم‌ترین خصوصیات کاشی‌های دوره قاجار تنوع رنگ، نقوش و کاربردهای مختلف کاشی زیر لعابی در این دوره است. (fehervari, 2000: 232) نقاشی روی کاشی در دوره قاجار و در ادامه سنت‌های گذشته و به تقلید از آن، در بهره‌گیری از مضامین یادشده به علاوه با تأثیرپذیری از هنرهای نوپا و نوظهور آن زمان، همچون عکاسی، چاپ سنگی، نقاشی روی کاشی وارد مرحله جدیدی از لحاظ بهره‌گیری از مضامین مرتبط با این هنرها می‌گردد، که تصاویر برگرفته از این هنرها تبدیل به موضوعی جهت خلق اثر توسط هنرمند کاشی کار در دوره قاجار گشته است، و نمونه‌هایی از این کاشی‌ها به صورت ازاره در سرسرای تالار اصلی کاخ گلستان دیده می‌شود. شیوه کاشی قاجاری ابداع سبکی با تنوع خاص است که منجر به جاودانه ساختن ابعاد گوناگون هویت ایرانی اعم از ملی، فرهنگی، دینی، مذهبی و رجال شناسی گردیده است. به طور کلی نقش هنر در جاودانه ساختن هویت ایرانی را برای ما بازگو می‌کند. کاشی‌های بخش سرسرای تالار اصلی کاخ گلستان از لحاظ شیوه‌های اجرایی نقوش، قاب‌های دربرگیرنده و شکل بدنه کاشی و هم چنین مضامین نقوش بیشترین تنوع را در مقایسه با سایر بخش‌های کاشی‌کاری کاخ گلستان دارند. در شیوه اجرایی نقوش این کاشی‌ها که علاوه بر حالت نقاشی به صورت طراحی و با رنگ‌های محدود و رنگ غالب آبی کار شده است. در همین راستا ورود دست‌آوردهای جدید تمدن غرب نظیر صنعت چاپ سنگی و فن عکاسی و عکس نیز تأثیرات بسزایی در نقاشی کاشی این مجموعه داشته‌اند. کاشی‌هایی با رقم مصطفی^۱ در سال ۱۳۰۴ه.ق و سیدمحمدرضا^۲ در سال ۱۳۱۶ه.ق و محمد ابراهیم در سرسرای تالار اصلی کاخ گلستان دیده می‌شود، و رویکرد اصلی این تصاویر، چه در آرایه پیکره‌ها و ترکیب‌بندی، حال و هوای دوره قاجاری است. طرح‌های به کار رفته در کاشی‌ها شامل تصاویر پادشاهان، مناظری از بناهای تاریخی و مناظری طبیعی از مناطق مختلف ایران، تصاویر انسانی، نقوش گیاهی و... است (porter, 1995: 81).

در دوره قاجار نقاشان روی کاشی در شهرهای مختلف ایران همچون کرمانشاه، شیراز، تهران، اصفهان، مشغول فعالیت هنری بودند. «تهران، مرکز و پایتخت ایران، بعد از رواج نهضت نقاشی روی کاشی در عصر ناصری بسیار کاشی‌نگاران و نقاشان را از گوشه و کنار ایران به خود جذب می‌کند. توانمندترین نقاشان و کاشی‌نگاران و هنرمندان چیره دست شهرهای شیراز و اصفهان را نیز ناگزیر به هجرت از زادگاه و اقامت در تهران می‌نماید. در این میان اگر سوابق درخشان شهری نیز به انکار نیاید، تهران تنها به عنوان مرکزی به شمار می‌رود در تجمع

۱. هادی سیف در تعریف از علیرضا قوللر آغاسی می‌گوید: در توصیف هنر و ذوق او همین بس که در ایام جوانی وارد جرگه کاشی‌نگاران قابل مثل استاد مصطفی کاشی‌نگار و سید محمدرضا نقاش و کاشی‌نگار، که هر دو در کاخ گلستان عمری مشغول نقاشی روی کاشی‌های این کاخ هستند وارد می‌شود (سیف، ۱۳۷۶: ۴۲).

۲. نقاش و قلمدان‌ساز؛ به شیراز موصوف بود و بعد از درک کمالات و اندوخته هنری به تهران آمد و در مجمع‌الصنایع ناصری، کارگاه هنری دایر کرد. وی از تصویرگران کتابهای چاپ سنگی دوره ناصری بود که در سال ۱۳۰۸ کتاب شاهنامه را به شیوه طبیعت‌گرایانه مصور کرد. همچنین مصطفی سیاه‌قلمکار گمنام عصر ناصری بود و اغلب تصاویر کتاب‌های آن دوران را می‌ساخت (نفیسی، ۱۳۳۷).

هم‌پیوند کردن دوران سلطنت قاجار با آنها سیاستی بود که آغامحمدخان در پیش گرفت و با شدت بیشتری در دوره فتحعلی شاه دنبال شد. علاوه بر هم‌نشینی فتحعلی شاه با آغامحمدخان که در علاقه‌مندی وی به تاریخ و شاهان نام‌آور گذشته ایران مؤثر بود، اقامت فتحعلی شاه به‌عنوان ولیعهد آغامحمدخان و والی فارس در شیراز و آشنایی وی با آثار پیش از اسلام در تخت جمشید، نقش رستم، نقش رجب و بیشاپور نیز در جلب نظر وی به این دوره از تاریخ ایران تأثیرگذار بوده است. همچنین فتحعلی شاه در این دوره با تصاویر و نقش برجسته‌هایی از نبرد رستم و اشکبوس، رستم و دیوسپید و... که در دیوانخانه و ارگ زندیه در شیراز قرار داشت آشنا شد (حاجی علیلو، ۱۳۸۴: ۳۴). علاقه و توجه سیاحان اروپایی عصر قاجار همچون سرجان ملکوم و سر رابرت کرپورتر به آثار هخامنشی و ساسانی و ملاقات‌های خصوصی آنها با فتحعلی شاه نیز درگرایش این شاه قاجاری به فرهنگ و تمدن ایران باستان به طور قابل توجهی مؤثر بوده است (همان: ۴۰). نقش برجسته‌های به‌جامانده از فتحعلی شاه و پسرانش، که در دوره اسلامی از آثار منحصر به فرد به شمار می‌آیند، بارزترین نشانه‌های گرایش و تأثیرپذیری از هنر ایران باستان در عصر قاجارند (گدار، ۱۳۶۵: ۴۴۷؛ تصویر ۵). آخرین و مهم‌ترین عامل گرایش روشنفکران قاجاری به دوران پیش از اسلام است. لذا دانشجویان تحصیل کرده در اروپا، که روشنفکران آن روز ایران را تشکیل می‌دادند، راه حل عقب‌ماندگی ایران را در بازگشت به آداب و رسوم و فرهنگ ایران باستان می‌دانستند (بیگدلو، ۱۳۸۰، ۳۵).

بررسی و تحلیل عوامل تأثیرگذار

به‌طور کلی، نفوذ شیوه‌های غربی در نقش‌های کاشی‌های این مجموعه باعث ایجاد نوعی دوگانگی در آنها شده است. به عبارت دیگر، به‌کارگیری شیوه‌های نقاشی غربی، همچون سایه‌روشن‌کاری، حجم‌نمایی، واقع‌گرایی و... در کنار شیوه‌های سنتی تصویرسازی ایرانی در اکثر موارد باعث ایجاد ناهمگونی در آثار شده است. از طرفی دیگر، به‌کارگیری اصول نقاشی غربی به‌صورت ناقص و غیراصولی صورت گرفته و نشان می‌دهد که در اکثر موارد نقاش از این اصول بی‌اطلاع بوده و یا اینکه اطلاع کافی نداشته است. رنگ‌ها در اکثر موارد رنگ‌های گرم و زمینی هستند (کریمی، ۱۳۸۵: ۶۱). این موضوع و گرایش نقوش کاشی‌ها به سمت واقع‌نمایی باعث شده که فضای نقاشی‌های کاشی‌های کاخ گلستان در مقایسه با دوره‌های قبل از خود، فضایی زمینی را مجسم سازند و تجسمی باشند از جهان مادی تا جهان معنوی و فضاهای آرمانی نمونه‌های پیشین. البته در مواردی، هنوز آثاری از آرمان‌گرایی و تداعی فضاهای غیرمادی در نقش‌های کاشی‌های این مکان دیده می‌شود. برای مثال می‌توان

این هنرمندان و نه شهری با پیشینه در روند هنرآفرینی گذشته‌های دور» (سیف، ۱۳۷۶: ۵۴). هادی سیف از قول آندره گدار می‌نویسد: «با تهیه و تدارک قالب‌های برجسته درخیابان باب همایون برای اولین بار هنرمندان کاشی‌کار گامی تازه در عرضه کاشی‌های نقش برجسته برمی‌دارند» (همان، ۴۶).

تأثیر تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان بر کاشی‌های کاخ گلستان

بر روی کاشی‌های سرسرای تالار اصلی کاخ گلستان، نقوش شاهان پیشدادی، کیانی، تورانی، اشکانی، ساسانی، صفوی، افشاری و قاجاری به تصویر کشیده شده است. تصاویر این کاشی‌ها متأثر از چاپ سنگی دوره قاجار بوده و تصور بر این بود که این تصاویر برگرفته از کتاب فارسنامه ابن بلخی بوده اما دکتر رستگار فسایی موضح فارسنامه ابن بلخی در توضیحات مربوط به تصاویر کتاب مذکور چنین نوشته است: «مرحوم فرصت‌الدوله تصاویر سلاطین عجم را از کتاب نامه خسروان گرفته و نقاشی کرده و در دریای کبیر آورده است که برای نشان دادن هنر فرصت‌الدوله و زینت کتاب این نقاشی‌ها در جای مناسب خود بر کتاب افزوده شد.» (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۱۰۱). در نسخه‌ای از نامه خسروان که به تاریخ ۱۲۵۸ ه.ق/۱۸۶۸ م در چاپخانه محمدتقی در تهران به چاپ رسیده، نقاشی به نام عبدالملک اصفهانی نقاشی کتاب را بر عهده داشته است (غروی، ۱۳۵۶: ۵۴). در عصر قاجار معمول شد تا تمامی قصرها و خانه‌های اشرافی را با کاشی‌کاری‌ها و قاب‌های تندیس‌دار که دارای طرحی از تصاویر پادشاهان عصر هخامنشی و ساسانی بودند، تزئین کنند (حاجی علیلو، ۱۳۸۴: ۴۳). در بررسی تأثیر تصاویر چاپ سنگی بر کاشی‌های نقش برجسته کاخ گلستان نمونه‌های مشابهی که هم‌زمان یا بعد از اجرا و به تأثیر از تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان در بناهای دیگر دوره قاجار مورد استفاده قرار گرفت، در بناهایی چون تکیه معاون‌الملک کرمانشاه، کاشی‌های خانه قوام السلطنه و کاشی‌های خانه اعلم السلطنه را می‌توان اشاره کرد.

بر اساس تصاویر و مطالب موجود در کتاب نامه خسروان می‌توان چنین اظهار کرد که پادشاهان قاجار علاقه وافری به هنر و فرهنگ ایران باستان داشتند و تأثیر آن را در بناهای این دوره و در تزیینات مختلف می‌توان مشاهده کرد (حاجی علیلو، ۱۳۸۴: ۳۲). تابلوهای نقاشی با مضامین از صحنه نبرد رستم، اسفندیار و چهره‌های قهرمانان افسانه‌ای ایران در دیوانخانه ساری به فرمان آغامحمدخان قرار داده شد، که هدف طراحان همانند کردن پیروزی‌ها و افتخارات آغامحمدخان با فرمانروایان باستانی ایران بوده است (Diba, 33: 1998). تحسین و ستایش فرمانروایان نام‌آور و قهرمانان اساطیری ایران به‌منظور

کاشی جستوجو کرد که روی چندین قطعه از کاشی‌های بخش تالار اصلی کاخ گلستان هنوز باقی است. آن‌گونه که از شیوه کار گروهی از این نقش‌ها پیداست می‌توان گفت تصاویرهای نسخه‌های چاپ سنگی آن دوره مورد تقلید و الگوبرداری کاشی‌نگاران این مجموعه بوده است.

به چهره‌های آرمانی نقش‌های انسانی همچون تصاویر شاهان قدیم و یا قرارگرفتن نقش در فضایی که مکانی زمینی را نشان نمی‌دهد اشاره کرد. در زمینه تأثیرات چاپ سنگی می‌توان گفت تعدادی از مصوران کتاب‌های چاپ سنگی در نقش‌اندازی کاشی‌های این مجموعه شرکت داشته‌اند. دلیل این موضوع را می‌توان در امضای آنها در

جدول ۱. مقایسه تحلیلی تصاویر شاهان پیشدادی در کاشی‌های نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان با تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان، مأخذ: نگارندگان.

شرح کاشی	تصویر کتاب نامه خسروان	تصویر کاشی نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان	شاه پیشدادی
دو نوع کاشی برجسته که یکی از آنها به صورت هشت‌پر و دیگری با قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم‌دایره و نعل‌اسبی است. بر روی کاشی «پیشدادیان، کیومرث، جلوسش قبل از میلاد ۳۲۶۶، سلطنتش ۳۰سال» و تاریخ «۱۳۱۶» و بر روی دیگر کاشی «کیومرث» نوشته شده است.			کیومرث
دو نوع کاشی برجسته که یکی از آنها به صورت هشت‌پر و دیگری با قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم‌دایره و نعل‌اسبی است. بر روی کاشی هشت‌پر «پیشدادیان، هوشنگ، جلوسش قبل از میلاد ۳۲۳۶، سلطنتش ۴۰سال» و دیگر «هوشنگ» نوشته شده است.			هوشنگ
بر روی کاشی هشت‌پر «پیشدادیان، تهمورث، جلوسش قبل از میلاد ۳۱۹۶، سلطنتش ۴۰سال» و تاریخ «۱۳۱۶» و دیگری «تهمورث» نوشته شده است.			تهمورث
بر روی کاشی هشت‌پر «پیشدادیان، جمشید، جلوسش قبل از میلاد» دیگری «جمشید» نوشته شده است.			جمشید

جدول ۲. مقایسه تصاویر شاهان کیانی در کاشی‌های نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان با تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان، مأخذ: همان.

شرح کاشی	تصویر کتاب، نامه خسروان	تصویر کاشی نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان	شاه کیانی
این کاشی به صورت هشت پر است. بر روی این کاشی «کیان، کیکاووس، جلوسش قبل از میلاد ۹۹۲، سلطنتش ۱۵۰ سال» و امضای «سید محمد رضا» نوشته شده است.			کیکاوس
این کاشی به صورت هشت پر است. بر روی کاشی «کیخسرو، جلوسش قبل از میلاد ۷۷۲، سلطنتش ۶۰ سال» و امضا و تاریخ «سید محمد رضا، ۱۳۱۶» نوشته شده است.			کیخسرو
دو کاشی که یکی به صورت هشت پر و دیگری با قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم دایره و نعل اسبی است. بر روی کاشی هشت پر «لهراسب، جلوسش قبل از میلاد ۷۱۲، سلطنتش ۱۲۰ سال» و تاریخ «۱۳۱۶» و دیگری «لهراسب» نوشته شده است.			لهراسب
دو کاشی که یکی به صورت هشت پر و دیگری با قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم دایره و نعل اسبی است. بر روی کاشی «گشتاسب، جلوسش قبل از میلاد ۵۹۲، سلطنتش ۱۲۰ سال» و دیگری «گشتاسب» نوشته شده است.			گشتاسب

جدول ۳. مقایسه تصاویر شاهان تورانی در کاشی‌های نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان با تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان، مأخذ: همان.

شرح کاشی	تصویر کتاب، نامه خسروان	تصویر کاشی نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان	شاه تورانی
کاشی‌ها به صورت قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم دایره و نعل اسبی است. بر روی سه کاشی «افراسیاب» و کاشی هشت پر «افراسیاب، سیاوش» نوشته شده است.			افراسیاب

تحلیل تأثیر تصاویر چاپ سنگی
کتاب‌نامه خسروان بر تصاویر
کاشی‌های نقش برجسته کاخ موزه
گلستان

جدول ۴. مقایسه تصاویر شاهان ساسانی در کاشی‌های نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان با تصاویر چاپ سنگی کتاب‌نامه خسروان، مأخذ: همان.

شاه ساسانی	تصویر کاشی نقش برجسته تالار اصلی کاخ گلستان	تصویر کتاب، نامه خسروان	شرح کاشی
اردشیر یکم (بابکان)			این کاشی به صورت هشت پر است. «بر روی این کاشی «ساسانیان، اردشی بابکان، جلوسش بعد از میلاد ۱۷۶، سلطنتش ۲۵ سال» و امضا و تاریخ «سیدمحمدرضاء، ۱۳۱۶» نوشته شده است.
شاپور یکم			این کاشی به صورت هشت پر است. بر روی این کاشی «ساسانیان، شاپورا، جلوسش بعد از میلاد ۲۰۱، سلطنتش ۳۰ سال» و امضا و تاریخ «سیدمحمدرضاء، ۱۳۱۶» نوشته شده است.
هرمز یکم			کاشی برجسته به صورت قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم‌دایره و نعل‌اسبی است. بر روی این کاشی «ساسانیان، هرمز ۱، جلوسش بعد از میلاد ۲۳۱، سلطنتش یکسال» و امضا و تاریخ «سیدمحمدرضاء، ۱۳۱۶» و دیگری «هرمز» نوشته شده است.
بهرام یکم			یکی از کاشی‌ها به صورت هشت پر و دیگری به صورت قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم‌دایره و نعل‌اسبی است. بر روی این کاشی «ساسانیان بهرام ۱، جلوسش بعد از میلاد ۲۳۲، سلطنتش ۳ سال» و تاریخ «۱۳۱۶» نوشته شده است. بر روی دیگر کاشی امضای «۱۳۱۸» نوشته شده است.
شاپوردوم (ذوالاکتاف)			یکی از این کاشی‌ها به صورت هشت پر و دیگری به صورت قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم‌دایره و نعل‌اسبی است. بر روی کاشی هشت پر «ساسانیان، شاپور ذوالاکتاف، جلوسش بعد از میلاد ۲۶۲، سلطنتش ۹۲ سال» و امضا و تاریخ «سیدمحمدرضاء، ۱۳۱۶» و بر روی دیگر کاشی «شاپور» نوشته شده است.
بهرام پنجم (بهرام گور)			این کاشی به صورت قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم‌دایره و نعل‌اسبی است. بر روی این کاشی «بهرام ۵» نوشته شده است.

این کاشی به صورت هشت‌پر است. بر روی کاشی «ساسانیان، نوشیروان، جلوسش بعد از میلاد ۵۳۹، سلطنتش ۴۸ سال» و امضا و تاریخ «سیدمحمد رضا، ۱۳۱۶» نوشته شده است.			خسرو یکم (انوشیروان دادگر)
این کاشی به صورت هشت‌پر است. بر روی این کاشی «ساسانیان، خسرو، جلوسش بعد از میلاد ۵۹۹، سلطنتش ۳۸ سال» و امضا و تاریخ «سیدمحمد رضا و ۱۳۱۶» نوشته شده است.			خسرو دوم (خسرو پرویز)
یکی از این کاشی‌ها به صورت هشت‌پر و دیگری به صورت صورت قالبی مستطیل که درون آن در بالا و پایین حالتی جناغی و دو طرف حالت نیم‌دایره و نعل‌اسبی است. بر روی کاشی هشت‌پر «ساسانیان، آرمیدخت، جلوسش بعد از میلاد ۶۴۲، سلطنتش ۴ ماه» و تاریخ «۱۳۱۶» و دیگر کاشی «آرمیدخت» نوشته شده است.			آرمیدخت
کاشی به صورت هشت‌پر است. بر روی این کاشی «ساسانیان، یزگرد، جلوسش بعد از میلاد ۶۴۲، سلطنتش ۲۰ سال» و امضا و تاریخ «سیدمحمد رضا ۱۳۱۶» نوشته شده است.			یزدگرد سوم

نتیجه

کاشی‌کاری و تزیین آن هنر زنده و ایرانی است که از دیر باز همواره توانسته است شکوه و عظمت خود را در گذر ایام حفظ کند. همچنین خود را با آداب دین اسلام تطبیق داده و به‌عنوان هنر ناب اسلامی مطرح گردد. هنر کاشی‌کاری در فراز و نشیب‌های تاریخ سیاسی-اجتماعی ایران هم‌چون سایر هنرهای زمانه خود دست خوش تغییر و تحولاتی مهمی گشته و هنرمندان همواره از منابع گوناگون برای خلق آثارشان الهام می‌گیرند. نقاشی روی کاشی نیز در دوره قاجار، که ریشه در سنت‌های کهن کاشی‌کاری ایرانی داشته، در اواسط این دوره شیوه جدیدی را به تأثیر از هنر نقاشی و در امتداد آن

با الهام از تصاویر چاپ سنگی پدید می‌آورد. لذا جلال‌الدین میرزا و نامه خسروان او را باید جزئی از جریانی دانست که در عمل کوشیده است پایه‌های «تاریخ ملی» را بر دوش افسانه‌ها و واژه‌ها و اندیشه‌ها قرار دهد. آنچه نامه خسروان را از دیگر تاریخ‌های عمومی فارسی متمایز می‌سازد کوشش نویسنده برای ایجاد پیوند تاریخی میان دوره باستان و دوره پس از اسلام است. در بررسی تأثیر تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان بر کاشی‌های کاخ گلستان می‌توان چنین اظهار کرد:

الف. هنرمند کاشی‌کار تصاویر این کتاب را به‌عنوان الگو جهت طراحی کاشی‌ها انتخاب کرده است.

ب. ملی‌گرایی و علاقه‌مندی حاکمان قاجار به تاریخ ایران باستان و مقایسه حکومت خود و الگوبرداری از شیوه حکومتداری ایران باستان است.

ج. وجوه گسترده‌تری از نکات هنرمندانه همچون شکل و ترکیب‌بندی نقوش کاشی با تصاویر شاهان باستان.

د. قرابت محتوایی بین موضوع نقاشی و موضوع تصاویر چاپ سنگی

ه. تأثیرپذیری از هنر غربی همچون کارت پستال‌ها، نقاشی‌ها، عکاسی و... و گسترش روزافزون ارتباط با غرب

و. تقلید از شیوه کار نقاشان ایرانی و آموزش‌دیده که بر اساس اصول نقاشی غربی کار می‌کردند. نفوذ این تفکر در شاهزادگان از جمله جلال‌الدین میرزا و هم‌نشینی با روشنفکران غربی و مطالعه کتب تاریخی غربی باعث نگارش این کتاب توسط ایشان گردید. همچنین می‌توان چنین اظهار کرد که طراحی کاشی‌های نقش برجسته با نقوش شاهان ایران باستان کاخ گلستان مستقیماً طبق دستور حاکم قاجاری صورت می‌گرفته است.

نکته قابل توجهی که در این پژوهش دست یافته شد، وجود نمونه‌های قابل توجه و با ارزشی همچون کاشی‌های بخش تالار اصلی و تالار سرسرای مجموعه است که با آنچه راجع به کاشی‌های دوره قاجار تصور می‌شد مغایرت داشته، و این تحول در کاشی‌کاری مربوط به محدوده اواخر دوره ناصری و اوایل حکومت مظفرالدین‌شاه است. در پایان و در این پژوهش مشخص گردید که علاوه بر کپی‌برداری اصل تصویر کتاب نامه خسروان توسط طراح کاشی‌کار، توضیحات و نوشته‌ها توسط طراح بر روی کاشی آمده است.

منابع و مآخذ

- ابن بلخی. ۱۳۸۵. *فارسنامه ابن بلخی*، تصحیح گای لیسترانج و رینولد الن نیکلسون. تهران: اساطیر.
- ابن بلخی. ۱۳۷۴. *فارسنامه ابن بلخی*. تصحیح از منصور رستگار فسایی. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- احمدی‌نیا، جواد و شیرازی، علی‌اصغر. ۱۳۹۰. «ویژگی‌های چاپ سنگی در مصورسازی کتب دوره قاجار»، ماه هنر، ش ۱۵۶.
- اسکارچیا، جیان روبرتو. ۱۳۷۶. *هنر صفوی زند قاجار*. برگردان یعقوب آرژند، تهران: مولی.
- افشار، ایرج. ۱۳۴۴. *سیر کتاب در ایران*، تهران: امیرکبیر.
- امانت، عباس. ۱۳۷۷. پورخاقان و اندیشه بازیابی تاریخ ملی ایران: جلال‌الدین میرزا و نامه خسروان، *مجله ایران‌نامه*، ش ۶۵.
- آدمیت، فریدون. ۱۳۸۵. *اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار*. تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. ۱۳۵۴. *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی.
- آل یاسین، منصوره‌سادات. ۱۳۸۴. «بررسی نقش مایه‌های تزئینی در مجموعه کاخ گلستان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر.

- بابازاده، شهلا. ۱۳۷۸. تاریخ چاپ در ایران. تهران: طهوری.
- بهار، محمدتقی. ۱۳۳۷. سبک شناسی. تهران: امیرکبیر.
- بیگدلو، رضا. ۱۳۸۰. باستان‌گرایی در تاریخ معاصر ایران. تهران: مرکز.
- تربیت، محمد علی. ۱۹۳۴. «تاریخ مطبوعه و مطبوعات در ایران»، تعلیم و تربیت، س ۴، ش ۱۱: صص ۶۴-۶۵۷.
- تربیت، محمد علی. ۱۹۳۴. «تاریخ مطبوعه و مطبوعات در ایران»، تعلیم و تربیت، س ۴، ش ۱۲: صص ۲۴-۷۲۱.
- جلال‌الدین میرزا. ۱۳۸۹. نامه خسروان، تهران: پازینه.
- حاجی‌علیلو، سولماز. ۱۳۸۴. «بررسی اثرپذیری و موارد الگوبرداری از ایران پیش از اسلام در عصر قاجار با تکیه بر نقش برجسته‌های قاجاری»، نامه انسان‌شناسی، ش ۸: ۳۴-۴۳.
- دانشور، هوشنگ. ۱۳۷۰. صنعت چاپ. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- سیف، هادی. ۱۳۷۶. نقاشی روی کاشی. تهران: سروش.
- شهرستانی، محمد بن‌الکریم. ۱۳۸۴. الملل و النحل، ج ۱. ترجمه سید محمد رضا جلالی نائینی. تهران: اقبال.
- غروی، مهدی. ۱۳۵۶. «نگرش ژرف در چگونگی استمرار فرهنگی ایران زمین با بررسی شاهنامه فردوسی و نقش‌ونگارهای آن در هزار سال گذشته»، هنر و مردم، ش ۱۸۴ و ۱۸۵، دوره ۱۵.
- کریمی، اعظم. ۱۳۸۵. «بررسی نقش‌های کاشی‌های مجموعه کاخ گلستان»، رشد آموزشی هنر، دوره ۴، ش ۱.
- کریمی، اعظم. ۱۳۸۳. «بررسی نقوش کاشی‌کاری مجموعه کاخ گلستان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شاهد، دانشکده هنر، گروه پژوهش هنر.
- کیانی، مصطفی. ۱۳۸۳. معماری دوره پهلوی اول. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر تهران.
- کریمیان، علی. ۱۳۷۷. «میرزا رضا شیرازی و کاغذ اخبار»، گنجینه اسناد، ش ۲۹ و ۳۰.
- گدار، آندره. ۱۳۶۷. آثار ایران. ترجمه سرو قد مقدم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مازلف، اولریش. ۱۳۸۵. «نویایی چاپ در ایران»، ترجمه آزاده افراسیابی، کتاب ماه کلیات، ش ۱۰۵-۱۰۳: صص ۲۲-۳۱.
- ماسی، رابرت. ۱۳۶۶. پطر کبیر. ترجمه ذبیح‌الله منصور. تهران: زرین.
- مصاحب، غلامحسین. ۱۳۴۵. دائرةالمعارف فارسی. تهران: مؤسسه فرانکلین.
- محمدزاده، حمید. ۱۳۵۷. الفبای جدید و مکتوبات. تبریز: بادکوبه.
- محمدی، محمد هادی و زهره قایینی. ۱۳۸۰. تاریخ ادبیات ایران، ادبیات کودکان دوره مشروطه. ج ۲ و ۳. تهران: چیستا.
- مصاحب، غلامحسین. ۱۳۴۵. دائرةالمعارف فارسی، ج ۱. تهران: مؤسسه فرانکلین.
- مهدی‌آبادی، ملیحه. ۱۳۸۱. «تغییرات در معماری و تزیینات تکیه معاون‌الملک کرمانشاه»، ش ۳۳ و ۳۴.
- میرزای گلپایگانی، حسین. ۱۳۷۵. تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران. تهران: گلشن راز.
- نفیسی، سعید. ۱۳۳۷. «نخستین چاپ‌های مصور در ایران»، راهنمای کتاب، س ۱، ش ۳.
- نفیسی، سعید. ۱۳۵۲. «صنعت چاپ مصور در ایران»، پیام نو، ش ۵.
- Diba, L. 1999. *Royal Persian painting*. California.
- Fehervari, Geza. 2000. *Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*, I.B.Tauris & Co.Ltd. London.
- Marzolph, Ulrich. 2001. *Narrative Illustration In Persian Lithographed Books*?. brill.
- Porter, Venetia. 1995. *Islamic Tiles, Trustees of the British Museum Press*. London.

Analyzing the Impact of Lithographed Images of Nameh-ye Khosravan Book on Embossed Tiles of the Golestan Palace Museum

Seyyed Mahmood Mirazizi, Faculty member, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran.

Abolfazl Sadegh pour Firouz abad, Faculty member, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran.

Received: 2015/8/15 Accepted: 2015/12/24

Illustration of the Qajar lithographed manuscripts, which is rooted in Persian painting traditions, revives in the tile art of that era. The themes in accordance with the historical context and with emphasis on the introduction of the kings' qualities, which is the subject of Jalal al-Din Mirza's Nameh-ye Khosravan Book, in tile painting in the Qajar era are as a result of the nationalist policies and attribution of contemporaneous titles to the past kings. The most pronounced impacts of the lithographed images can be seen in tile paintings with historical content. In these paintings, the most important reason for using lithographed images is the thematic similarity between the theme of the painting and that of the lithographed images. The most important findings of this study indicate the choice of the images of Nameh-ye Khosravan book as models for designs by tile artists, development of a nationalist sensation, thematic similarity between thematic similarity between the theme of the painting and that of the lithographed images of Nameh-ye Khosravan book, influences from western art, imitation of the techniques used by the painters who had been taught the western painting principles, design of these tiles by direct order of the Qajar ruler, artistic aspects in creation of shapes and composition of motifs in these tiles bearing the images of ancient kings.

The data were collected through library research and field research. The research method is descriptive- analytical, along with the interpretation of the images and their comparison.

Keywords: Qajar, Golestan Palace Museum, Lithography, Nameh-ye Khosravan, Embossed Tiles.